

امتیاز داری از زمان انقباد تا لغو آن

نسرین میرآخورلو

کشور ما یکی از بزرگترین و پرارزشترین منابع نفتی جهان را داراست و چاههای نفتی آن از جمله پرمحصولترین چاههای نفت دنیا می باشد. امتیاز استخراج و کلیه معادن زیرزمینی به استثنای معادن طلا و نقره و جواهر اولین بار در سال ۱۸۷۲م / ۱۲۵۱ش. در زمان سلطنت ناصرالدین شاه به ژولیوس روتر، یهودی آلمانی که تابعیت انگلیسی داشت واگذار شد. لکن این امتیاز به دلیل اعتراضات رجال و علمای کشور و مخالفت روسیه تزاری به مرحله اجرا درنیامده و ملغی گردید.^۱ امتیاز دیگر در زمان سلطنت مظفرالدین شاه و به هنگام صدارت میرزا علی اصغر امین السلطان در زمینه استخراج معادن قراچه داغ آذربایجان با دو نفر از سرمایه داران روسیه منعقد شد که بعداً (در سال ۱۹۲۱م.) لغو شد.^۲ با توجه به رقابت انگلیسیها با روسها در صحنه سیاست، در سال ۱۹۰۰م. انگلیسیها به فکر افتادند امتیاز نفت جنوب را کسب کنند. در این زمان یک نفر بنام کتابچی خان که در گمرک ایران انجام وظیفه می کرد و طی مسافرتهاى خود در داخل کشور به چشمه های نفت برخورد کرده بود، به لندن رفت و با کمک و راهنمایی درامندولف وزیر مختار سابق انگلیس با ویلیام ناکس داری آشنا شد و وی را تشویق به بهره برداری از منابع نفت ایران کرد. داری از این پیشنهاد استقبال کرد و نماینده خود را به نام ماریوت به تهران فرستاد که به دلایلی با امین السلطان وارد مذاکره شد.^۳ ماریوت سفارشنامه ای از سردرامندولف برای وزیر مختار انگلیسی که در آلمان سرآرتور هاردینگ بود به همراه داشت که همه نوع مساعدت با او بنماید. دستور کلی وزارت خارجه انگلیس به هاردینگ این بود که کوشش بسیار نماید که امتیاز نفت نواحی جنوب ایران را برای یکی از اتباع انگلیسی تحویل کند و به قسمی رفتار نماید که موجب تحریک روسها هم نشود هاردینگ موقع را مغتنم شمرده و به نماینده داری توصیه نمود که پنج ایالت شمالی^۴ را جزء پیشنهاد خود منظور ندارد تا

از اعتراض روسها کاسته شود.^۵ هاردینگ در خاطرات سیاسی خود می نویسد: ماریوت نماینده داری در تهران با کمک هاردینگ و پرداخت رشوه به امین السلطان و دیگران موفق شد تا امتیاز مورد نظر را، که بنام امتیاز داری معروف است، در ۲۸ مه ۱۹۰۱ (۱۳۱۹/۱۲۸۰ش) به توشیح مظفرالدین شاه قاجار برساند و امین السلطان ایران برای اینکه با مخالفت وزیر مختار روسیه در تهران روبرو نشود از وزیر مختار بریتانیا خواست تا رئوس امتیاز نامه را به خط فارسی نوشته و برای او بفرستد چون وزیر مختار روسی فارسی نمی دانست و منشی سفارت هم در مرخصی بسر می برد، وی از حقیقت ماجرا مطلع نشد و در نتیجه مخالفتی نکرد و امین السلطان هم از فرصت استفاده کرده، متن امتیازنامه را به امضای شاه رسانید.^۶

امتیازنامه داری دارای صحه شاه و امضاء و مهر اتابک و میرزا نصراله خان مشیرالدوله و نظام الدین غفاری مهندس الممالک است و در دفاتر دیوانی به ثبت و ضبط رسیده است. این امتیاز نامه در هجده فصل به امضاء رسید.^۷ از جمله موارد مهم این امتیازنامه بدین شرح است: فصل (۱) واگذاری امتیازی مخصوص جهت تفتیش و تجارت و حمل و نقل و فروش گار طبیعی و نفت و قیر و موم طبیعی به مدت ۶۰ سال به داری، فصل (۲) برخورداری صاحب امتیاز از کشیدن لوله های لازمه از محل سرچشمه های نفت و غیره تا خلیج فارس فصل (۳) اراضی بایر برای ایجاد بنا و تأسیس به طور مجانی به صاحب امتیاز واگذار گردد. فصل (۷) کلیه اراضی مشمول این امتیاز در طول مدت استخراج معادن و بسط آنها و تأسیس لوله ها از پرداخت هر گونه مالیات و حقوق گمرکی معاف باشند. فصل (۱۰) شرکت استخراج اولیه موظف است یک ماه بعد از تاریخ تأسیس، مبلغ بیست هزار لیره نقداً و بیست هزار لیره دیگر به صورت سهام به دولت ایران بپردازد، علاوه بر آن شرکت و تمام شرکتهائی که تأسیس می گردند، موظف و مکلف خواهند بود که از منافع خالص سالیانه خود صدی شانزده به دولت ایران سالیانه پرداخته نمایند. فصل (۱۲) کارگرانی که در تأسیسات شرکت کار خواهند کرد باید از رعایای اعلیحضرت شاهنشاه باشند به استثنای اجزای علمی از قبیل مدیر، مهندس و عمال و مباشرین. فصل (۱۴) دولت ایران متعهد می گردد که اقدامات لازم برای حفظ امنیت و اجرای مقاصد این امتیاز و اسباب الات و ادوات مذکوره در فوق را بعمل آورد. دولت ایران همچنین متعهد می شود که عمال و کلاء و مستخدمین شرکت را تحت حمایت قرار دهد. فصل (۱۵) پس از انقضای مدت امتیاز تمام اسباب و ابنیه و ادوات موجود مورد استفاده شرکت به دولت ایران تعلق خواهد گرفت و شرکت حق ادعای خسارت از این بابت را ندارد. فصل (۱۷) در صورت بروز اختلاف بین طرفین متعاهدین برای حل اختلاف در تهران به دو حکم رجوع خواهد شد. که یکی از آنها نمایند شرکت و دیگری نماینده دولت ایران خواهد بود.^۸

داری پس از کسب امتیاز عده ای مهندس و حفار را به ایران فرستاد و آنها در چاه سرخ در شمال قصرشیرین مشغول حفاری شدند و در سال ۱۹۰۳ یعنی دو سال بعد از تحصیل امتیاز، اولین چاه، به نفت رسید و چاه دوم هم مدتی بعد در عمق بسیار زیاد به نفت رسید، ولی چون مقدار نفت آنها ناچیز بود، تصمیم گرفته شد تا چاه سرخ را رها کرده و در جنوب بکار بپردازند. در ۱۹۰۳ م داری شرکت بهره برداری اولیه "first Exploitation company" را با سرمایه ۶۰۰ هزار لیره استرلینگ (۶۰۰ هزار سهم یک لیره

ای) تشکیل داد و بیست هزار لیره نقداً و بیست هزار سهم که به موجب امتیاز تعهد پرداخت آن را به دولت ایران داده بود، پرداخت. سی هزار سهم بعنوان پیشکش به مظفرالدین شاه و ده هزار سهم به اتابک اعظم، پنج هزار سهم به میرزا حسین خان مشیرالدوله وزیر امور خارجه و پنج هزار سهم به نظام الدین مهندس الممالک وزیر معادن تسلیم نمود. داری پس از سه سال کوشش بی نتیجه و تحمل مخارج سنگین درصدد فروش امتیاز خود برآمد و پیشنهادهایی هم از بعضی شرکتهای نفتی آمریکائی، آلمانی و فرانسوی دریافت کرد. در سال ۱۹۰۴ م. لرد فیشر به منظور خدمت به انگلستان، هیئتی را مأمور کرد تا امتیاز داری را برای کشورش تحصیل نماید. وی چاره کار را در آن دید که از سرمایه های بخش خصوصی انگلستان استفاده نماید. جریان امر با لرد استراتکونا رئیس شرکت نفت انگلیسی برمه در میان گذاشته شد وی نیز حاضر به کمک شد.^۹

در سال ۱۹۰۵ شرکت جدیدی بنام «سندیکای امتیازات» Concessions syndicate در شهر گلاسکو (واقع در اسکاتلند) تشکیل شد که سهام بهره برداری اولیه و امتیازنامه را مالک گردید و سرمایه مناسبی هم برای ادامه عملیات در ایران شد.^{۱۰} صاحبان عمده سهام این شرکت جدید این بود که تمام اثاثیه و لوازم کار را به ماماتین در نزدیکی رامهرمز (شمال اهواز) منتقل کرد و عملیات چاه سرخ را متوقف ساخت. حفاری ها تحت ریاست رینولدز آغاز شد. چاه اول به عمق ۶۶۱ متر و چاه دوم به عمق ۵۹۱ متر حفر شد ولی هیچکدام به نفت نرسید.^{۱۱} همین که در ماماتین نتیجه مطلوب به دست نیامد تصمیم گرفته شد که چاههای دیگری در منطقه ای که نامش در آن زمان، میدان نفتون بود حفر نماید. این نقطه بین مالیر و شوشتر قرارداد که اهالی آنجا بنام مسجد سلیمان می شناسند.^{۱۲} در نوامبر ۱۹۰۵م/ ۱۳۲۳ هـ ق بین داری و و شرکاء کمپای امتیازات و خوانین بختیاری قراردادی امضاء شد. از جمله مواردی که در این قرارداد آمده است بدین شرح است: در مدت پنج سال شرکاء و کمپانی حق دارند برای پیدا کردن نفت و شوارع و راهها و راه لوله ها هر چه لازم و صلاح بدانند بسازند. خوانین عظام می توانند بابت حفاظت اجزاء کمپانی و منازل و اعانت شرکاء کمپانی و ... سالی دو هزار لیره دریافت کنند. بعد از ساخت راه لوله های نفت در خاک بختیاری مجموعاً سه هزار لیره به طور اقساط داده شود.

اگر در خاک بختیاری منظور شرکاء کمپانی حاصل شد و خواستند مشغول تصفیه نفت و تجارت شوند طرفین قبول نمایند و خوانین از هر صد سهم سه سهم دریافت نمایند.

خوانین بختیاری باید حاکم و رئیس مستحفظین مخصوص معین نمایند و هر کدام از مستحفظین و عملهجات ایرانی خدمت نمایند در غیراینصورت از سوی خوانین تنبیه و مجبور به خدمت شوند.^{۱۳} با ادامه عملیات مسجد سلیمان در ۲۶ مه ۱۹۰۸م/ خرداد ۱۲۸۷ش، نفت از چاه زیادی فوران می کند و در این تاریخ مشخص می شود که ایران دارای منابع ذیقیمت زیاد بوده و آینده درخشانی نیز پیش رو دارد.^{۱۴} به دنبال کشف اولین چشمه نفت در «نفتون» مسجد سلیمان در سال ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸م تأسیسات شرکت نفت انگلیس و ایران بوجود آمد. شرکت نفت انگلیس دو شرکت فرعی دیگر نیز تشکیل داد، یکی شرکت استخراج اولیه و دیگر شرکت نفت بختیاری.^{۱۵} در نوامبر ۱۹۰۸ انگلیسیها نفوذ خود را در جنوب ایران و

به خصوص نواحی عشایری بختیاربها حفظ کردند و قراردادی بین کمپانی و خوانین بختیاری امضاء شد. از طرف بختیاری ها سردار محتشم ایل بیگی و سردار بهادر نایب صمصام السلطنه ایلخانی و کالتنامه ای تسلیم کمپانی کرد که بر اساس آن خوانین اراضی میدان نفظون و نفتک (نفظک) را باتمام متعلقات آن، چشمه، جداول و آب به مبلغ ۲۲ هزار لیره انگلیسی به کمپانی نفت بختیاری و کمپانی ابتدائی فروختند و کمپانی حق مالکانه تام دارد که در آن اراضی تصرف نموده، حفر چاه و نفت آلات کارخانه و بنای عمارت و ... نمایند. هیچیک از الوار حق ندارند که ادعایی یا معارضه ای نمایند و مانع اجرا کار کمپانی شوند. اگر خساراتی به کمپانی وارد آید خوانین مسئول و ضامن تعویض خواهند بود.^{۱۶}

در اوایل ۱۹۰۹ م شرکت نفت انگلیس و ایران جانشین شرکت سندیکای امتیازات گردید. ۹۷۰ هزار سهام آنرا (که هر سهمی یک لیره بود) شرکت نفت برمه برداشت و سی هزار دیگر در بازار فروخته شد.^{۱۷} به دنبال توسعه عملیات در سال ۱۹۰۹ م موضوع تحصیل اراضی در مسجد سلیمان و امنیت آن ناحیه مطرح شد. چون خوانین بختیاری خود را مالک شناخته و اجازه نمی دادند که شرکت طبق امتیازنامه به مالک حقیقی وارد معامله شود بعلاوه چون فقط در مقابل دریافت وجوهی حاضر بودند که امنیت ناحیه را عهده دار شوند، برای حل این مشکل قراردادی در ژوئیه سال ۱۹۰۹ م بین شیخ خزعل خان (خان محمره) و کمپانی نفت ایران و انگلیس منعقد شد که برخی موارد ذکر شده در این قراردادها بدین شرح است: شیخ قبول می کند که اراضی به وسعت ۵۶۰ جریب^{۱۸} (که هر جریبی معادل ۴۶۹۹ یارد مربع)، خالی از نخلستان در جزیره آبادان (واقع در قریه بریم) به کمپانی نفت واگذار شود که از طرف جنوب شرقی این اراضی به طول ۲۰۰۰ یارد در ساحل شط العرب واقع است. شیخ متقبل شد اراضی غیرمزروع را برای ایجاد تلفون، تلگراف و یا ایجاد منازل مسکونی مجاناً به کمپانی واگذار نماید، علاوه بر آن شیخ خزعل یک قطعه از اراضی کناره شرقی رود کارون در اهواز و ناصری را برای ایجاد ساختمان، انبار و مغازه و ابنیه دیگر به کمپانی اجاره داد. همچنین شیخ متعهد شد مستحفظین و پاسبانانی را جهت محافظت متعلقات کمپانی بگمارد و موجب و حق الزحمه این پاسبانان را به عهده خود کمپانی است. وجه اجاره اراضی ۱۵۰۰ پوند است. کمپانی از حیث مستأجر این اراضی متعهد می شود که هر نوع کشفیات و گنجینه در اراضی متعلق به خود شیخ خواهد بود. در صورت بروز اختلاف بین شیخ و کمپانی سعی شود به طور دوستانه و غیررسمی حل شود در غیراینصورت به قنسول انگلیس در محمره مراجعه شود.^{۱۹}

در سال ۱۹۱۲ اولین نفتی که از معادن جنوب ایران استخراج شده بود به شکل خام صادر گردید که مقدار آن ۴۳۰۰۰ تن بوده^{۲۰} در سال ۱۹۱۳ [۱۳۳۲هـ] یک پالایشگاه نفت در آبادان تأسیس شد که با خط لوله به مسجد سلیمان واقع در ۱۳۵ میلی آبادان متصل می گردید. سرمایه گذاری بریتانیا در این شرکت در سال ۱۹۱۴ سبب شد که این برنامه ریزی توسعه سریع داشته و جاه طلبانه عملی شود.^{۲۱} با آغاز جنگ اول بین الملل شرکت نفت دارای معدن بزرگ مسجد سلیمان و خط لوله و پالایشگاه مناسبی در جزیره آبادان بود که می توانست کمک مهمی به عملیات جنگی انگلستان و متفقین بنماید. در این زمان وینستون چرچیل از کنترل نفت ایران بوسیله دولت بریتانیا اطمینان داشت.^{۲۲} چنانچه مستر چرچیل در مقاله‌ای

بنام طاعیس به این مسئله اشاره دارد که کمپانی نفت می تواند مقدار لازم نفت به وزارت بحری برساند. وی اصول سه گانه ای را راجع به مسئله نفت بیان کردند که یکی از آنها این بود که برای نیروی بحری انگلیس باید تا به اندازه ای که ممکن است از چشمه ها و منابعی نفت گرفته شود که در تحت کنترل و نفوذ انگلیسی است.^{۲۳} نیروی دریائی انگلستان برای کشتیهای جنگی خود، به ذخیره ای بیش از ۲ میلیون تن نفت نیاز داشت و از سوی دیگر حفظ تفوق نیروی دریائی بریتانیا در آستانه جنگ جهانی اول امری حیاتی برای انگلیس بود. آخرین گفتگو درباره لایحه خرید سهام نفت شرکت ایران و انگلیس به وسیله دولت بریتانیا، در جلسه ۱۶ ژوئن ۱۹۱۴ مجلس عوام صورت گرفت. پیشنهاد چرچیل این بود که دولت با پرداخت ۲۲۰۰۰۰۰ پوند ۵۲/۵ درصد سهام شرکت نفت ایران و انگلیس را خریداری نماید و بدین ترتیب اکثریت سهام را به دست آورد.^{۲۴} محور سیاست بریتانیا برای حفظ اهمیت نفت این بود که با دادن کمک به ایالات محلی از نیروی آنها برای حفاظت منابع و لوله های نفت استفاده کند و به دولت ایران فشار آورد تا با استخدام افسران انگلیسی به تربیت نیرویی تحت فرماندهی این افسران برای حفظ منابع بریتانیا در جنوب مبادرت ورزد.^{۲۵}

در سال ۱۹۱۴ م مجلس مبعوثان قانونی وضع کرد و به دولت اجازه داد که قسمتی از سهام شرکت نفت ایران و انگلیس را خریداری نماید و متعاقب آن قراردادی بین دولت انگلستان و شرکتی مزبور منعقد گردید که مقادیر عمده نفت سوخت را به نیروی دریائی انگلستان به قیمت نازلی میفروخت و دولت انگلیس متعهد شد که در امور عادی بازرگانی شرکت دخالتی ننماید.^{۲۶}

اختلافات انگلیس و ایران پس از جنگ جهانی اول

با شروع جنگ جهانی ماهی بیست و پنج هزار تن نفت از آبادان صادر گردید و اهمیت این مقدار نفت برای نیروی دریائی انگلیس به حدی بود که انگلیس مصمم شد مانع از سرایت عملیات جنگی به خوزستان بشود و نمایندگان انگلیس خوانین بختیاری و شیخ خزعل را با دادن پول و اسلحه متعهد به حفظ مؤسسات نفت نمودند.^{۲۷} اما در فوریه سال ۱۹۱۵/ بهمن ۱۲۹۳، حادثه جدی تری رخ داد. افراد ایل بختیاری که از طرف مأمورین عثمانی و آلمان حمایت می شدند خط لوله نفت را که از میدانهای نفتی به پالایشگاه جدید در آبادان کشیده شده بود قطع کردند.

در نتیجه این اقدام ۱۴۴ هزار تن نفت از دست رفت. زیرا تولید برای پنج ماه متوقف شد و دولت ایران رسماً تقاضا کرد تا موضوع مورد اختلاف طبق مفاد امتیاز به حکمیت تسلیم شود.^{۲۸}

عمده مذاکرات دولت ایران و شرکت نفت برای حل اختلاف بدین شرح است:

- ۱- دولت ایران راجع به خسارت وارده به لوله نفت اعلام کرد که مسئولیت آن متوجه دولت ایران نیست.
- ۲- در خصوص دریافت سود سهام از نفت خام، شرکت از قرار هر تن نفت یک شیلینگ و نیم به شرکت نفت بختیاری می فروشد و بعد شرکت نفت بختیاری بدون آنکه هیچ تغییری در ماهیت نفت بدهد همان نفت خام را از قرار هشت شیلینگ و کسری به شرکت نفت ایران و انگلیس می فروشد و بدین ترتیب

خسارت زیادی متوجه دولت می‌گردد. ۳- شرکت عده زیادی کارکنان خارجی را استخدام کرده است در حالیکه با تربیت کردن ایرانیان می‌توانست از استخدام بیگانگان جلوگیری کند.^{۳۹} حضور آنها باعث اختلال می‌شود. چنانچه در سال ۱۳۰۸/۱۹۲۰ عده ای از کارگران هندی برای اضافه مزد خود در آبادان اعتصاب کردند. کمپانی نسبت به کارگران ایرانی نیز رفتاری مناسب نداشت و به آنها جا و منزل نمی‌داد و از مزدشان به عنوان جریمه اهمال کم می‌کرد.^{۴۰} دولت ایران نسبت به روابطی که شرکت با خوانین محلی و شیخ خزعل برقرار کرده متعرض است. ۵- دولت ایران خود را سهامدار در سود حاصله از تمام شرکت‌های تابعه می‌دانست و اظهار میداشت که به موجب امتیازنامه صدی شانزده از کل سود حاصله متعلق به دولت است در حالیکه شرکت نفت این ادعا را قبول نداشت و مثلاً سود شرکت کشتیرانی را از حساب مستثنی می‌کرد. بحث راجع به اختلافات فوق چندین سال جریان داشت تا اینکه در سال ۱۹۱۹ قرارداد معروف به قرارداد وثوق الدوله تنظیم شد و زیر خارجه وقت، نصرت الدوله فیروز برای اجرای قرارداد و حل اختلافات با شرکت به لندن مسافرت کرد. نصرت الدوله بر حسب توصیه دولت انگلستان ارمیتاژ اسمیت را به سمت مستشار ایران انتخاب و درباره اختلافات بین دولت ایران و شرکت نفت با او مشورت نمود.

وی کسی بنام ویلیام مک‌لین تاک را به او معرفی می‌کند و از نصرت الدوله او تقاضا می‌کند که به حسابهای شرکت نفت مراجعه و معلوم نماید که آیا در سالهای گذشته حقوق حقه دولت بابت درآمد نفت کاملاً عاید شده است یا خیر؟ وی در پاسخ طی گزارش خود اعلام کرد که شرکت حقوق حقه دولت را بابت حق الامتیاز کاملاً نپرداخته و ۵۳۵ هزار لیره کمتر پرداخته است.^{۴۱} پس از سقوط کابینه وثوق الدوله رئیس الوزراء جدید مشیرالدوله (حسن پیرنیا) ارمیتاژ اسمیت را جهت رسیدگی به اختلافات ایران با شرکت نفت به لندن فرستاد. وی به توافقهائی با شرکت نفت در لندن دست یافت ولی دولت ایران این توافقه‌ها را هیچگاه تصویب نکرده و به رسمیت نشناخت علیهذا عمل احتساب حق امتیاز تا موقع لغو امتیاز داری بر اساس آن صورت می‌گرفت ضمناً ارمیتاژ اسمیت در گزارش خود به دولت ایران نوشت که مبنای احتساب حق امتیاز از ۱۶ درصد عواید خالص نباید تغییر کند مگر آنکه شرکت حاضر شود برای هر تن شش شیلینگ بپردازد و اطلاع داد که به نظر وی شرکت حاضر خواهد شد که برای هر تن پنج شیلینگ بپردازد.

بعلاوه او مخالفت خود را با تمدید قرارداد اظهار داشته، اذعان نمود که شرکت در معادلات خود با دولت ایران رویه عادلانه و منصفانه ای نداشته است. در اوایل سال ۱۹۲۹ (اواخر سال ۱۳۰۷) رئیس هیئت مدیره شرکت نفت، جان کدمن مسافرتی به تهران کرده پیشنهادهائی جهت رفع اختلافات و تجدیدنظر در قرارداد داری تقدیم دولت ایران کرد.

دولت ایران نیز پیشنهادهای متقابلی داد. چنانکه از نامه تیمورتاش وزیر دربار وقت به عیسی فیض کمیسر نفت ایران در لندن مستفاد می‌شود، موارد توافق بین دولت ایران و شرکت نفت به قرار ذیل بوده:^{۴۲}

- ۱- الغاء امتیاز داری و تصویب قرارداد جدید ۲- محدود کردن منطقه امتیاز به یکصد هزار میل مربع
- ۳- اخذ دو شیلینگ از هر تن نفت خام که شرکت استخراج کند. ۴- الغای انحصار لوله نفت در جنوب (لوله کشی به خلیج فارس)^{۴۳}

موارد اختلاف بشرح زیر بود: ۱- شرکت پیشنهادی می نمود که بیست درصد از سهام شرکت مجاناً به دولت ایران واگذار شود مشروط بر اینکه دولت حق انتقال آنرا به غیر نداشته باشد ولی دولت ایران بیست و پنج درصد از سهام را خواستار بود. ۲- شرکت نفت می خواست که مدت امتیاز تا سال ۱۹۹۰ تمدید شود ولی دولت ایران ضمن قبول تمدید امتیاز داری (۱۹۶۱) هر دو طرف حق فسخ قرارداد را داشته باشند. ۳- دولت ایران می خواست که حق انتخاب دو نفر مدیر در هیئت مدیر شرکت نفت را داشته باشد، مدیرانی که از لحاظ حقوق با مدیران منتخب دولت انگلیس برابر باشند. این مذاکرات از سال ۱۹۲۹ تا سال ۱۹۳۱ بین لندن و تهران ادامه داشت و در تمام مذاکرات شرکت نفت انگلیس و ایران تمایل خود را به تمدید مدت امتیاز ابراز میداشت.^{۳۴}

الغای امتیاز نفت داری:

در سال ۱۹۳۲ شرکت نفت ایران و انگلیس به دولت ایران اطلاع داد که حق السهم دولت ایران بابت عایدات نفت در سال قبل فقط سیصد و دو هزار لیبره شده است، در حالی که در سال ۱۹۳۰ عایدات ایران از این بابت چهار برابر این مبلغ بود. این تقلیل فاحش مورد اعتراض دولت ایران قرار گرفت اما چون شرکت نفت زیر بار نرفت رضا شاه به تصور اینکه می تواند به آسانی امتیاز نفت را لغو کند در شب ۲۷ نوامبر ۱۹۳۲ / ۶ آذر ۱۳۱۱ در حضور هیئت وزیران امتیازنامه داری و پرونده نفت را در آتش بخاری انداخت و به وزیرانش دستور داد امتیازنامه داری را لغو کنند. علت اختلاف دولت ایران با شرکت نفت این بود که با اینکه عملیات شرکت از لحاظ تولید و تصفیه و پخش و فروش نفت در سراسر جهان توسعه یافته و عایدات خوبی نصیب خزانه داری و سهامداران انگلیسی می شود اما در پرداخت حق السهم ایران اشکال تراشی می کرد از سال ۱۹۲۱ تا ۱۹۳۱ شرکت نفت مجموعاً بیست و چهار میلیون لیبره به دولت ایران پرداخته بود در حالی که در همین مدت چندین برابر این مبلغ را به عنوان مالیات به خزانه داری انگلیس واریز کرده بود. ضمناً انگلیسیها از ابتدای سلطنت رضا شاه در جهت تجدید امتیازنامه داری اظهار تمایل کردند و حتی برای جلب موافقت دولت ایران امتیازات دیگری هم داده بودند. از جمله در فوریه ۱۹۳۱ / اسفند ۱۳۰۹ خطوط تلگرافی هند و اروپا را به طور بلاعوض به دولت ایران واگذار کردند و همچنین پایگاه دریایی خود را از آبهای ساحلی ایران در خلیج فارس خارج ساخته و مرکز ناوگان خود را از بوشهر به بحرین منتقل کردند.^{۳۵}

طرح موضوع الغای امتیاز داری در مجلس

با توجه به اعطای همه نوع تسهیلات گمرکی و ارضی و سیاسی و اداری دولت به کمپانی انتظار می رفت که عایدات دولت از بابت حق الامتیاز تنزل نیابد اما از این بابت رضایتی حاصل نشد و با تنزل فاحش عایدات دولت و مبتنی نبودن منافع دولت بر مبنای ثابت و مطمئن این موضوع در مجلس مورد بحث قرار گرفت.^{۳۶} در جلسه ۹۷ تیرماه ۱۳۱۱ ش. آقای روحی نماینده کرمان سؤالی از وزیر خارجه درباره حق الامتیاز سال ۱۹۳۱ از شرکت نفت نموده و تصریح می کند، دولت ایران صیانت کننده حقوق ملت ایران است این وضع غیرقابل تحمل است و باید در آن تجدید نظر بعمل آید. در چهارم مرداد ۱۳۱۱ نیز آقای

دشتی در خصوص تنزل سه‌میه از یک میلیون و سیصد هزار لیره به ۳۶۰ هزار لیره از وزیر دارائی سؤال می‌کند. روزنامه اطلاعات مورخ ۲۸ آبان سال ۱۳۱۱ تحت عنوان «سوقات شاهانه» موضوع را مورد بحث قرار داده و به نام افکار عمومی از علیحضرت همایونی تمنی کرده که نسبت به الغاء امتیازنامه داری اقدام فرمایند...». روز سوم آذرماه ۱۳۱۱ نیز علی دشتی در مجلس شورای ملی گفت: امروز که دولتها معاهده ورسای را لغو می‌کنند، دولت ما نبایستی نسبت به یک امتیاز پوسیده که تمام یکطرفی است سهل انگاری کند. و من می‌دانم که این مسئله هنوز حل نشده و دولت اقدام جدی بعمل نیاورده است و چرا دولت در الغاء امتیازنامه داری مسامحه می‌کند.^{۳۷}

در تاریخ ششم آذر ۱۳۱۱ / ۲۷ نوامبر ۱۹۳۲ تقی زاده وزیر دارائی وقت نامه ای به شرکت نوشت و اطلاع داد که دولت ایران از آن تاریخ امتیازنامه داری را لغو کرده و بلااثر میدانند و ضمن همان نامه متذکر شد که اگر شرکت حاضر باشد برخلاف گذشته منافع مملکت را مطابق نظر دولت بر وفق عدالت و انصاف تأمین نموده و وثائق لازمه را برای تأمین منافع مذکوره بدهد دولت ایران از اعطای امتیاز جدیدی به آن کمپانی اصولاً امتناع نخواهد داشت.

سه روز بعد مجلس شورای ملی به اتفاق آراء تصمیم دولت را تأیید و نمایندگان نطقهای اعتراض آمیزی علیه شرکت ایراد نمودند.

پس از الغای امتیاز اول شرکت نامه اعتراضیه ای به دولت نوشته و تقاضای استرداد آن را نمود. متعاقب آن دولت انگلیس اعتراض رسمی کرده و تهدید کرد که اگر دولت نامه خود را تا یک هفته بعد مسترد ندارد قضیه را به دیوان داوری بین المللی لاهه ارجاع خواهد کرد.

دولت ایران در جواب صلاحیت دیوان داوری را رد کرد و دولت انگلستان هم مسئله را به شورای جامعه ملل ارجاع داد.^{۳۸}

طرح موضوع الغای امتیاز داری در جامعه ملل

در تاریخ ۱۴ دسامبر ۱۹۳۲ تلگرافی از طرف وزارت امور خارجه انگلستان به رئیس دبیرخانه جامعه ملل و اصل شد مبنی بر اینکه دولت شاهنشاهی ایران اعلام کرده که امتیازی که سابقاً به شرکت نفت انگلیس و ایران واگذار کرده لغو نموده است و موجب اختلاف بین دولت مزبور و پادشاهی انگلستان شده است، اختلاف نامبرده ممکن است به قطع روابط منجر شود و ... بنابراین طبق دستور دولت متبوعه خود، خود را مفتخر می‌دانم که تقاضا کنم این موضوع، طبق ماده ۱۵ میثاق جامعه ملل، مورد رسیدگی شورا قرار گیرد. در تاریخ ۱۷ دسامبر ۱۹۳۲ رئیس نمایندگی دائمی ایران در جامعه ملل، آقای سپهبدی، عین یادداشت تلگرافی واصله از دولت ایران را تسلیم جامعه ملل کرد.^{۳۹}

در تاریخ ۲۷ نوامبر ۱۹۳۲ دولت ایران اعلام کرد، امتیازی را که به کمپانی انگلیس و ایران، یک کمپانی انگلیسی داده بود لغو کرده است و دولت پادشاهی متبوعه از لحاظ اینکه دارنده امتیاز انگلیسی است خود را ذیحق می‌داند که موضوع الغای امتیاز مزبور را به عرض شورا برساند. در این شورا سرجان سیمون

نماینده انگلستان و علی اکبر داور نماینده ایران بودند. در این شورا علی اکبر داور به دفاع پرداخت و در مورد موضوع پرداخت و در مورد پرداخت ۳۲۵ هزار پوند استرلینگ از طرف شرکت در سالهای ۱۹۱۴ تا ۱۹۱۹ گفت: ممکن است قبول کرد که شرکت قسمتی از حق الامتیاز را پیش از ۱۹۱۹ پرداخت کرده ولی آنچه مسلم می باشد اینست که دولت ایران تا چند سال بعد از ۱۹۱۳ سالی که به قول سیمون شرکت شروع به بردن سود کرد، وجهی بابت حق الامتیاز دریافت نکرده بود. در هر صورت خود شرکت قبول دارد که در سال ۱۹۲۰ در حدود یک میلیون پوند استرلینگ بابت وجه عقب مانده و دعاوی دولت ایران مقروض بوده، همین عمل ثابت می کند که شرکت مزبور سالها از پرداخت منافع قابل ملاحظه دولت ایران خودداری کرده بود.^{۴۰} یکی دیگر از مواردی که در این شورا مرحوم داور مطرح کرد خسارت مربوط به قطع لوله شرکت در دوره جنگ بوسیله واحدهای مسلح بود و عنوان کردند که دول متحارب که بیطرفی ما را نقض کرده بودند به این عمل مبادرت کردند و به قطع لوله های نفت مرتکب شدند... میزان این خسارت طبق نظریه آرمیتاژ اسمیت بالغ بر ۲۰ هزار پوند بوده در صورتیکه ادعای شرکت ۶۰۰ هزار پوند است. نظر دولت ایران این بود که موضوع این ادعای خسارت به حکمیت مراجعه شود ولی شرکت جواب منفی داده و اظهار داشته «ما نمی توانیم اصل مسئولیت دولت ایران را در این باره به حکمیت مراجعه دهیم اما اگر مایلید در باب مبلغ خسارت بحث شود شرکت حاضر به تعیین کارشناسی می باشد.»^{۴۱}

سایمون در پاسخ، عمل دولت ایران را خلاف مقررات حقوق بین المللی و لطمه به منافع امپراطوری انگلیس قلمداد کرد. شورای جامعه ملل پس از استماع نظرات طرفین دکتر ادوارد بنش وزیر امور خارجه چکسلواکی را مأمور رسیدگی به اختلاف کرد و در جلسه مورخ سوم فوریه به پیشنهاد دکتر بنش قطعنامه ای را تصویب کرد که به موجب آن طرفین دعوت شده بودند مستقماً با یکدیگر وارد مذاکره شوند و تا جلسه بعدی که در ماه مه منعقد خواهد شد، راه حلی بیابند. مذاکرات مستقیم بین طرفین آغاز شد و انگلیسیها تا حدودی نظریات ایران را در بالا بردن حق السهم و دخالت دادن ایرانیان را در امور استخراج نفت و غیره مورد قبول قرار دادند ولی در آخرین لحظه که قرار بود قرارداد بین تقی زاده وزیر دارایی و سرجان کدمن رئیس کل شرکت نفت امضاء شود موضوع تمدید را پیش کشیدند. متعاقب مذاکرات خصوصی کدمن با رضا شاه قرارداد ۲۹ مه ۱۹۳۳ / ۷ خرداد ۱۳۱۲ در تهران به امضاء رسید و به موجب آن حق السهم ایران از عواید نفت به بیست درصد سود سهام بعلاوه چهار شیلینگ در هر تن نفت صادراتی افزایش یافت. حوزه امتیاز شرکت نفت به یکصد هزار کیلومتر مربع در ایالت خوزستان و کرمانشاه محدود شد و شرکت متعهد شد برنامه آموزشی سریعی برای ایرانیان در زمینه مشاغل فنی صنایع نفت عهده دار شود، در مقابل مدت امتیاز نفت به مدت شصت سال تمدید شد.^{۴۲} مبلغ پرداختی حق الامتیاز در این قرارداد نباید کمتر از ۱۰/۵۰/۰۰۰ لیره باشد. شرکت نفت فوراً مبلغ یک میلیون لیره، بابت مطالبات معوق ایران، پرداخت کرد. در قرارداد مقرر گردید که دولت شاهنشاهی ایران، نماینده ای را به خرج شرکت به دفتر مرکزی آن در لندن، گسیل دارد و یک حسابدار (به نمایندگی از سوی ایران) استخدام گردد تا به حساب شرکت رسیدگی نماید. در اواخر سال ۱۹۳۸ [از آذر ۱۳۱۷] شرکت نفت، منطقه ای را به مساحت ۱۰۰ هزار کیلومتر مربع، تحدید حدود کرده بود تا

پی نوشت‌ها:

- ۱ - جامی، گذشته چراغ راه آینده است، ج ۱، [بی تا، بی نا، بی جا]، صص ۲۳-۲۲.
- ۲ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، نشر علم، تهران، ۱۳۸۴، صص ۲۵۰-۲۴۹.
- ۳ - عبدالرضا، هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳، ص ۳۱۲.
- ۴ - ولایات آذربایجان گیلان، مازندران، خراسان و استرآباد. منبع: گذشته چراغ راه آینده است. ص ۲۳.
- ۵ - مصطفی فاتح، همان، ص ۲۵۲.
- ۶ - ایرج، ذوقی، مسائل سیاسی، اقتصادی نفت ایران، تهران، پاژنگ، ۱۳۸۱، ص ۶۳.
- ۷ - علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، مدبر، ۱۳۷۵، ص ۳۰۲.
- ۸ - اسناد مجلس شورای ملی، دوره ۷، کارتن ۷۶، پوشه ۴، جزوه دان ۲/۱، سال ۱۳۱۹ هـ. ق
- ۹ - ایرج ذوقی، همان، صص ۶۸-۶۶.
- ۱۰ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، ص ۲۵۷، برای اطلاع بیشتر، رک، الول ساتن، نفت ایران، ترجمه رضا رئیس طوسی، مؤسسه انتشارات صابرین تهران، ۱۳۷۱، صص ۲۵-۲۴.
- ۱۱ - همان، ص ۲۵۷.
- ۱۲ - علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، ص ۳۰۷.
- ۱۳ - سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۲۴۰۰۲۲۳۶۴، محل سند در آرشیو ۵۱۵ ث ۵ ب آ، سال ۱۹۰۵ م.
- ۱۴ - علی اصغر شمیم، همان، ص ۳۰۷.
- ۱۵ - غلامرضا ورهرام، نظام سیاسی اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران، معین، ۱۳۸۵، ص ۳۳۶.
- ۱۶ - سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۲۴۰۰۲۲۳۶۴، محل سند در آرشیو ۵۱۵ ث ل ب آ، سال ۱۹۰۸ م.
- ۱۷ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، صص ۲۶۰-۲۵۸.
- ۱۸ - هر جریب معادل ده هزار متر مربع یا یک هکتار می باشد. منبع: لغت نامه دهخدا.
- ۱۹ - سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۲۴۰۰۲۲۳۶۴، محل سند در آرشیو ۵۱۵ ث ۵ ب آ، سال ۱۹۰۹ م.
- ۲۰ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، ص ۲۶۲.
- ۲۱ - پیتیر، آوری تاریخ معاصر ایران، ج اول، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، بی نا، تهران، ۱۳۶۹، ص ۳۴۸.
- ۲۲ - رضا رئیس طوسی، نفت و بحران انرژی، سازمان انتشارات کیهان، تهران، ۱۳۶۳، ص ۱۴.
- ۲۳ - سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۲۴۰۰۲۶۷۴۶، محل سند در آرشیو ۶۰۳ ز ۵ ب آ، سال ۱۹۱۴ م/ ۲۷-۱۳۱۹ هـ. ق.
- ۲۴ - رضا، رئیس طوسی، همان، صص ۱۵-۱۴.
- ۲۵ - همان، ص ۲۲.
- ۲۶ - مصطفی فاتح؛ پنجاه سال نفت ایران، ص ۲۶۴.

- ۲۷ - همان، ص ۲۷۲.
- ۲۸ - الول، ساتن، نفت ایران، ترجمه رضا رئیس طوسی مؤسسه انتشارات صابرين، ۱۳۷۲، ص ۳۹.
- ۲۹ - مصطفی فاتح، همان، ص ۲۷۵-۲۷۴.
- ۳۰ - اداره کل آرشیو اسناد و موزه دفتر رئیس جمهور، نفت در دوره رضا شاه، تجدید نظر در امتیاز نامه داری زیر نظر یعقوب آژند، تهران، وزارت فرهنگ ارشاد اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۹.
- ۳۱ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، صص ۲۷۶-۲۵.
- ۳۲ - جامی، گذشته چراغ راه آینده است، ص ۲۶-۲۴.
- ۳۳ - مصطفی فاتح، همان، ص ۲۸۲.
- ۳۴ - جامی، گذشته چراغ راه آینده است، صص ۲۶-۲۵.
- ۳۵ - عبدالرضا، هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، صص ۳۸۹-۳۸۷.
- ۳۶ - سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۲۴۰۰۰۷۷۲۰، محل سند در آرشیو ۷۱۰ ز آ آ آ، بدون تاریخ.
- ۳۷ - ابوالفضل لسانی، طلای سیاه یا بلای ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷، صص ۱۴۸-۱۴۹.
- ۳۸ - مصطفی فاتح، پنجاه سال نفت ایران، ص ۲۹۲.
- ۳۹ - دبیرکل جامعه ملل در این زمان سراریک درامند بود. منبع: عبدالرضا، هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، ص ۳۸۹.
- ۴۰ - حسین، فاخر، جریان رسیدگی به الغای امتیاز نفت داری، تهران، [بی تا، بی تا]، صص ۱۸-۹.
- ۴۱ - همان، ص ۴۶.
- ۴۲ - عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تاریخ روابط خارجی ایران، صص ۳۹۰-۳۸۹.
- ۴۳ - پیتر آوری، تاریخ معاصر ایران، ج ۲، ص ۱۴۱.
- ۴۴ - عبدالرضا هوشنگ مهدوی، همان، ص ۳۹۰.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی